# Kalkınma Planları ve Hükümet Programlarında Türkiye'nin 'Çevre Politikaları'nın Dönüşümü

***Ergun KALAYCI*** [*]

***Öz:*** *Bu çalışma Türkiye'de çevre korumanın ve çevre politikalarının ortaya çıkışını, gelişimini ve günümüzde gelinen durumu, kalkınma planları ve hükümet programlarının incelenmesi ve çevre koruma yaklaşımlarında yaşanan niteliksel değişim üzerinden ortaya koymaya çalışacaktır. Gerek Türkiye'deki mevzuatın gelişimi gerekse de uluslararası sözleşmeler ve amaçlarının yerine getirilmesi ile ilgili atılmış birçok adım olduğu gibi, eksiklik ve yapılması gerekenler de göze çarpmaktadır. Uluslararası gelişmeler, sözleşmeler ve konferansların ulusal mevzuata olan etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. Ancak bu çalışmada hükümet programları ve kalkınma planları üzerinden okunacak olan Türkiye'nin çevreye yönelik kurumsal tutum ve yaklaşımları, imzalanan sözleşmeler ve takip eden süreçte değiştirilen ve düzenlenen mevzuatın uygulamada etkisi görülmeye çalışılacaktır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Çevre Koruma-Önleme-Onarma, Kalkınma Planları, Hükümet Programları*

## *Transformation of Turkey's 'Environmental Policies' in Development Plans and Government Programs*

***Abstract:*** *This paper aims to reveal the emergence, development, and current status of environmental protection and environmental policies in Turkey through the analysis of development plans and government programs and the qualitative change in environmental protection approaches. As there are many steps taken regarding both the development of legislation in Turkey and the fulfillment of international conventions and their objectives, there are also deficiencies and what needs to be done. The impact of international developments, conventions, and conferences on national legislation is an undeniable reality. However, in this paper, Turkey's institutional attitudes and approaches towards the environment, which will be read through government programs and development*

[*] Dr. Arş. Gör. Ergun KALAYCI, Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. ORCID: 0000-0002-2992-9556

**Makale Geliş Tarihi:** 12.03.2023
**Makale Kabul Tarihi:** 26.03.2023

*plans, the signed contracts, and the effect of the legislation changed and regulated in the following process will be tried to be seen.*

***Keywords:*** *Environmental Protection-Prevention-Restoration, Development Plans, Government Programs*

# Giriş

İnsanlık bilimsel devrim ve sanayileşmenin ardından, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bilimsel keşifler ve teknoloji bakımından büyük gelişmeler kaydetmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok ülke gelişmişlik düzeyi ve sanayileşme yarışına girmiştir. Bu dönemde nüfus artışı, doğal kaynakların azalması gibi pek çok sorun ortaya çıkmış, fakat gelişen teknoloji ile bu sorunların kolayca çözülebileceğine inanılmıştır. Ancak bilindiği gibi ilk sanayileşen ülkeler başta olmak üzere sırasıyla tüm ülkelerde çevreye yönelik tahribat ve tehditkâr politikalar hızla artma eğilimi göstermiştir. Dolayısıyla sanayileşmenin yaygınlaşması ve çevresel sorunlarla karşılaşılması arasında bir paralellik olduğu açıkça görülmektedir. Yalnızca sanayileşmiş ülkeler değil bunların yanında doğrudan ya da dolaylı biçimlerde sanayileşmekte olan veya sanayileşmemiş ülkeler de çevre sorunları ile karşı karşıya kalmaktadır. Çevre sorunları artık tehdit olmaktan öte, küresel ve yüzleşmekten kaçınılamayacak bir gerçeklik haline gelmiştir.

Çevre uluslararası boyutlarda hem çatışmaların hem de uzlaşmaların temelini oluşturmaktadır. İster kültürel ister siyasal ister ekonomik açıdan olsun, çevre tüm alanlarda etkili olmaya başlamıştır. Çevre varoluşu gereği uluslararası nitelik göstermektedir. Çevreyi belirleyen temel etkenler herhangi bir sınıra bağlı olmaksızın nitelik değiştirmekte ve bu nitelik değişimi ulusal sınırları aşmaktadır. Tüm bu gelişmeler ile birlikte çevre, uluslararası politika ve örgütlerin de gündemine kaçınılmaz olarak girmiştir (Hamamcı, 1992, s. 283-284). Çevre sorunlarının "sınır tanımaz" niteliği gereği, komşu ülkelerinin çevre sorunlarına ve kirliliklere kayıtsız kaldığı bir devletin çabaları sonuçsuz kalacaktır (Budak, 2000, s. 105). Bahsi geçen tüm bu uluslararası unsurlar, nitelikleri gereği ulusal çevre politikalarını da yönlendirmektedir.

Çevre sorunlarının kaynağının kim olduğu ya da kimlerin çözmekle esas olarak yükümlü olduğu görece eski bir tartışmadır. Ancak teknolojik gelişmeler, gelişmekte olan ülkelerin sanayi yatırımları, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere eski ve çevreyi aşırı kirleten teknolojilerin transferi gibi birçok nedenin çevre sorunlarının artış hızına yaptığı etki ortadadır. Özellikle gelişmiş ülkelerden gerçekleştirilen eski teknoloji transferi gibi etmenler, bir tür ayna etkisi ortaya çıkarmaktadır. Buna göre az gelişmiş ya gelişmekte olan ülkeler ayna etkisinde gelişmiş ülkelerin olumlu ya da olumsuz örneğini izlemektedir.

Bütün bunlara rağmen çevre sorunlarının gelişmişlik düzeyi ile doğru orantılı ilişkisi yadsınamaz. Çevresel sorunları önleme, düzeltme vb. tedbirler arasında

maliyetli olanın tercih edilebilmesi veya çevreye en az zararı verecek veya hiç zarar vermeyecek bir teknoloji üretip kullanabilmek bu doğru orantılı ilişkinin bir neticesidir. Yine de bu durum gelişmiş veya sanayileşmiş ülkelerin çevreye zarar vermediği ya da çevresel felaketlerden az etkilendiği sonucunu da ortaya çıkarmaz. Buna çevre sorunlarının tarihinden pek çok örnek verilebilir. 3 Şubat 2023'te Amerika'nın Ohio eyaletinde zehirli kimyasal taşıyan trenin kazası sonucu çevredeki su kaynaklarının kirlenmesi ve ürkütücü sayıda hayvan ölümü çevre sorunlarına verilebilecek son örneklerden biridir (Times, 2023). Çevre kirliliğine onarımcı yaklaşım ile kirliliğin ortadan kaldırılması, bölgenin kalıcı olarak temizlendiği anlamına gelmemekte, bu olay özelinde de su kaynaklarının zemini kazıldığında ortaya çıkan toprağa sızmış kimyasallar, bunu bir kez daha kanıtlamaktadır.

Çevrecilik/çevre koruma, özellikle sanayileşmenin etkileri ile göz ardı edilmeye başlanan çevrenin ve çevrede yarattığı sorunların birikimsel olarak artış göstermesiyle birlikte ilk olarak 19. yüzyıl sonlarında bir hareket olarak ortaya çıkmış ve zamanla yaygınlaşmıştır. İnsanlar, doğanın dengesini onarılamayacak düzeyde bozmaya başlamış ve bu durum 20. yüzyıla gelindiğinde yaşanan dünya savaşları ve sonrasında çevresel felaketlerin de etkisiyle canlı yaşamını tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Bu nedenle 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde uluslararası anlaşma, sözleşme ve konferanslar birbiri ardına gerçekleşmiştir. Bu konferansların gerek uluslararası gerek ulusal etkileri bulunmaktadır. Bir anlamda bunlar, çevre koruma politikalarının yön tayininde belirleyici olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, konu ile ilgili literatür çerçevesinde, Türkiye'nin çevre koruma politikalarını, kalkınma planları ve hükümet programları üzerinden ele alarak incelemektir. Ayrıca çalışma, kalkınma planları ve hükümet programlarında çevre koruma politikalarının niteliksel eğilimlerindeki değişikliklere ve kurumsal politikalardaki eksikliklere dikkat çekerek, bu sorun alanlarına yönelik bütüncül yaklaşımın ortaya çıkamamasının sebeplerini yine bu politikalarda görmeye çalışacaktır.

# Çevre Koruma Politikası

Bir politika stratejisi olarak çevre koruma politikaları, devletin çevre koruma ile kalkınma arasındaki eğilimlerinin, başka bir deyişle çevre ile alakalı tercihlerinin belirlenmesi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir tanım ile çevre koruma politikaları, çevre değerlerini ortadan kaldırmadan, bireylerin ve gelecek nesillerin yaşam kalitesi ve refahını da güvence altına alarak, üretime devam ederken belirli bir politika tercihi ve çevre koruma ile kalkınma arasındaki eğilimlerin belirlenmesini ve bu hedef doğrultusunda hareket etmeyi gerektirmektedir (Keleş, 1987, s. 11). Çevre politikası geniş anlamda çevre sorunlarının çözümü amacıyla, uzun vadeli hedeflerin, politikaların ve ilkelerin belirlenmesi anlamına gelmektedir (Budak, 2000, s. 22). Doğru bir çevre

politikası uygulamak için bazı koşullar bulunmaktadır (Gönen, 1990, s. IV-V). Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Çevre sorunları, tüm ülkelerin ortak ve özverili çabaları sonucu çözümlenebilir. Savunma ve silahsızlanma konularında olduğu gibi, çevre konusunda da uluslararası iş birliği, karşılıklı güven ortamının oluşmasına bağlı olacaktır.

- Karşılıklı güven ortamı, tüm ülkelerin toplumlarını oluşturan bireylerin doğru bilgi edinme haklarına saygı gösterilmesiyle gerçekleşebilecektir. Bu açıdan uluslararası planda yoğun bilgi alışverişi ve şeffaf çevre programları çok önemli unsurlar olacaktır.

- Hiçbir çevre programı, gerekli ekonomik destek sağlanmadıkça, yeterli kaynak oluşturulmadıkça başarılı olamayacaktır. Bu nokta, araştırma ve geliştirme çalışmaları için de geçerlidir.

- Kirlilik hızla karar vermeyi ve bu kararları derhal uygulamayı gerektiren bir alandır. Bu açıdan hem ulusal hem de uluslararası planda her ülkeye görevler düşmektedir.

Çevre politikaları geniş anlamı ile uluslararası niteliğine atıfta bulunurken, dar anlamıyla ise bir ülkenin çevreye yönelik hedeflerini belirleme ve çevre konusunda rolü olan tüm aktörlerin çevre koruma ile ilgili yönelimlerinden meydana gelen bir örgütlenmenin neticesidir. Bir bütün olarak ele alındığında çevre politikası modellerini iki ana kategori olarak "onarımcı" ve "önleyici" şeklinde ayırmak mümkündür. Onarımcı çevre politikası, adından da anlaşılabileceği üzere, çevreyi kirletici etken ortaya çıktıktan sonra, bu etkinin giderilmesi/onarılması üzerine geliştirilen politikalardan meydana gelmektedir. Bu politikada uygulanan araçlar, eski hâline getirme, tazminat ödeme ve kirlenmenin denetlenmesidir (Keleş, 1987, s. 17).

Onarımcı politikalar, gerçekleşmiş bir kirliliğin ortadan kaldırılması süreci ile ilgili iken, önleyici politikalar kirliliğin gerçekleşmeden öncesine dair engelleyici politikalarla ilgilidir. Bu farklılık, geliştirilen politikaların kirlilik sorununa yönelik yaklaşımı bakımından da açıklayıcıdır. Onarımcı politikalar kirliliğin belirtilerini bir politika sorunu olarak ele alırken, önleyici politikalar ise kirliliğin oluşmasını bir sorun olarak görmektedir (Keleş, Hamamcı, & Çoban, 2012, s. 351-352). Sürdürülebilir kalkınma kavramı, ekonomik sisteme hâkim olan paradigma ve dünya görüşünün kökten değişmesine gerek kalmadan çevre sorunlarının çözülebileceğine inanmaktadır. Ancak bu yargı aynı zamanda çevre sorunlarını önleyici politikalara mevzuatta yer verilebilse dahi çevrenin kolayca ikincilleştirilebilmesine de zemin hazırlamaktadır. Bunun yanı sıra, onarımcı politikalardan önleyici politikalara geçişin çevreye faydalı olacağı gerçeği de yadsınmamalıdır.

Geniş anlamı ile uluslararası çevre koruma, belirli konferans ve anlaşmalarla şekillenmiş bir çerçevedir. Bu çerçeve kararlar, ulusal çevre koruma politikalarını da etkilemiş ve belirlemiştir. Uluslararası düzeyde çevre konusunda Stockholm'de 5 Haziran 1972'de gerçekleştirilen toplantı çevre ile ilgili ilk büyük girişim olmuştur. Konferans sonunda insan-çevre ilişkileri, insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkileri, ülkelerin iktisadi gelişim sorunları ve yaşam standartlarının artırılmasına değinilerek, iş birliği ve dayanışmaya işaret edilen bir bildirge yayınlanmıştır (Keleş & Hamamcı, 2002, s. 191). 1987 yılında Ortak Geleceğimiz başlıklı bildirge ile sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarını öne çıkaran Brundtland Raporu, takip eden süreçte 1990 tarihli "Ortak Bir Gelecek için Eylem" adlı deklarasyon yayımlanmıştır (Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, 1991). 1992 yılında Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı 5 temel konuda önemli kararlar ve yenilikler getirmiştir. Bu 5 temel başlığı, Rio Deklarasyonu, İklim Değişikliği ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmeleri, Gündem 21, Ormanların Korunması ve Geliştirilmesi oluşturmaktadır. Genel olarak yaşanabilir bir gelecek için ortaklık ruhunun artırılması, soğuk savaş sonrası ülkeler arası iş birliği ve teknoloji transferinin gerçekleştirilmesi gibi temel ilkeler üzerinde inşa edilen bir yapı meydana getirilmeye çabalanmıştır. 1997 Kyoto Protokolü de bu konferansın neticelerinden birisidir. Yine 2012 yılında Rio de Janeiro'da "İstediğimiz Gelecek" temalı Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (Rio+20 Zirvesi) düzenlenmiştir. Zirvede 1992 Rio Zirvesi'nde ortaya koyulan amaçların, "sürdürülebilir kalkınma" gibi hedeflerin günümüz ihtiyaçları çerçevesinde gözden geçirilmesi ve yeniden şekillendirilmesi üzerine kararlar alınmıştır. "Yeşil büyüme" hedefi için ortak bir tanım arayışı gerçekleşmiştir. İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin oluşturduğu iklim değişikliği rejiminin 2020 sonrası çerçevesini 2015 yılında Paris'te gerçekleştirilen 21. Taraflar Konferansı'nda ortaya çıkan Paris Anlaşması oluşturmaktadır. 2020 sonrasını düzenleyen bu çerçeve, tüm ülkelerin katkılarına dayanan bir sistem ortaya koymuş, bunu da "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler" ilkeleri temelinde meydana getirmiştir.

Çevre politikalarının esas hedefi, "İnsanların sağlık ve esenlik içerisinde yaşayabilecekleri bir çevreyi güvence altına almak; hava, su ve toprağı, bitki ve hayvan alemini insanların faaliyetlerinin zararlı etkilerinden korumak; insanların faaliyetlerinden kaynaklanan bu zararları ve hasarları ortadan kaldırmak" şeklinde üç sac ayağı üzerinde belirlenmektedir. Ekosistemlerin kendi bütünlüğü içerisinde korunması; doğal kaynakların, yabani hâlde yaşayan hayvan ve bitkilerin korunması ve zararlı iklim değişikliklerinden korunma ise hukuk, ekonomi, maliye, nüfus, imar, sanayi politikaları gibi diğer politika alanlarının da korumayı düstur edindiği ya da edinmesi gereken hedeflerdir (Budak, 2000, s. 31). Dolayısıyla bu politika alanlarının bütüncül biçimde uygulanabilmesi, politika üreticilerinin ortaya çıkardığı plan, program ve hedeflerin irdelenmesi, eğilimin görülmesi, karşılaştırılması ve değerlendirilmesi amacıyla elzemdir. Örneğin bir

ülkede uygulanan kalkınma planı ya da hükümet programında çevrenin korunmasına dair hedef ve ilkeler, genel olarak hedeflere giden yolu döşeyen taşlardır. Çevre politikasının belirlenmesinde etkili olan, "kirleten öder, ihtiyatlılık, iş birliği, önleme/kaynağında önleme" ilkeleri bu bağlamda değerlendirilmeli ve çevrenin korunmasına giden yol bu ilkelerle şekillendirilmelidir.

Kirleten öder ilkesi çevre sorunlarının uluslararası gündeme yerleştiği ve çevresel etkilerinin yanında ekonomik etkilerinin de göz ardı edilmediği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu ilke ilk kez Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilâtı (OECD) tarafından "Çevresel Politikaların Uluslararası Ekonomik Yönlerine İlişkin Rehber İlkeler Konusunda Konsey Tavsiyesi" başlıklı raporda yer almıştır. Teşkilatın sonraki raporlarında ilkenin uygulanışına dair detaylar açıklanmıştır (Turgut, 1995:617-618). Bu ilke çevresel kirliliğe sebep olanın bu kirliliğin yol açtığı maliyetle sorumlu tutulacağını ortaya koymaktadır. İhtiyatlılık ilkesi, çevrenin korunmasında risklerin öngörülmesi ve kirliliği ortaya çıkmasından önce önleyici tedbirlerin alınması ile alakalı bir kavramdır. Rio Deklarasyonu'nda tanımlanmış ve özellikle Avrupa Birliği'nde bağlayıcılık kazanması, yaygınlık kazanmasında da etkili olmuştur. Yine kirliliği kaynağında önleme ise, ihtiyatlılık ilkesi ile bağlantılı olup, kirlilik ortaya çıkmadan önce bunu engellemek için her türlü önleyici tedbirin alınmasını öngören ilkedir.

## Türkiye'de 'Çevre'nin Korunması

Çevre ile ilgili kurumsal yapı ve bu yapının oluşma sürecinde, kamusal önlem mekanizmalarının ortaya çıkmasından önce sivil toplum hareketleri öne çıkmaktadır. Dünyadaki bu süreç, Türkiye'de benzer düzeyde bir sivil toplum yoksunluğundan dolayı izlenememektedir. Bu sebeple dolaylı bir dışsal etkinin varlığından bahsedilebilmektedir. Bu durum genellikle mevzuatın ve politikaların taşınmasından meydana gelen bir ayna etkisi olarak görünür olmaktadır. Ulusal mevzuatın ayna etkisinde dönüşümü, sivil toplum desteğinden ve hareketinden kaynaklanan dönüşümden uzak, görece yüzeysel ve kısa vadeli çözümler üretme amacı güden, konu ile ilgili uluslararası mevzuatın taşınmasından ibaret kalan yasal düzenlemelerdir (Kalaycı, 2016, s. 628). Özellikle yasal düzenlemelerin sivil toplum desteğinden yoksun olması, kendiliğindenlik ilkesinden uzak şekilde bir tür taşıma yöntemi ile çevrenin korunması amacından ziyade günü kurtarma amacı ile adeta kopyalanması eleştirisi ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu durum çevre koruma ile ilgili yasal düzenlemelerin etkinleştirilememesi ve karmaşık biçimde sayılarının artması üzerinden de okunabilmektedir. Çevre ile fiziki olarak ya da gerçek anlamda bir ilgisi olsun ya da olmasın, kendisini "çevreyle" ilgili sorunlardan herhangi birinin içinde sayan her birey/topluluk/kurum/örgüt, "çevreci" hareketlerin bir parçasını barındırmaktadır (Atauz, 1994, s. 17). Bu bütüncül yaklaşım vurgusu dolayısıyla çevreyi koruma duyarlılığının sınırlı toplumsal desteğe sahip olması, ayrıca yasal ve kurumsal düzenleme eksikliği ve

karmaşıklığı veya çevrenin öncelikli bir alan olarak görülmemesi de en önemli sorunlar arasındadır.

Çevrenin korunmasına dair kurumsal yaklaşımlardaki genel sorun alanlarını belirttikten sonra Cumhuriyet dönemindeki yasal düzenlemelerin gelişimine bakarsak karşımıza ilk olarak Hıfzıssıhha Kanunu çıkacaktır. 1930 tarihli kanun, halkın sağlığına zarar veren her türlü etkenin yok edilmesi gerekliliğini vurgulamakta ve bunu bir görev olarak belediyelere tanımlamaktadır. Buna göre şehrin sokaklarının yıkanması, süpürülmesi ve temiz tutulması belediyelerin sorumluluğundadır. Kanun, eski tarihli olmasına rağmen dönemin şartlarına göre düşünüldüğünde kapsayıcı ve çok yönlü olması ile öne çıkmaktadır.

Türkiye'deki diğer yasal düzenlemelere bakıldığında ise Osmanlı döneminden devralınan, kirlilik oluştuktan sonra gözden uzak olsun mantığı ile bertaraf etme çalışmalarının uzunca bir süre devam ettiği görülmektedir. Düzensiz depolama alanları, çöp yakma gibi istenmeyen bertaraf yöntemleri bu durumun en önemli örneklerini oluşturmaktadır. Özellikle 1980'li yıllara gelinceye kadar yapılan yasal düzenlemelerde çevre koruma, genel temizlik, kamu sağlığı gibi amaçlarla birlikte ele alınmıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde ise uluslararası gelişmelerin de etkisi ile çevre hukukunun gelişmesi paralellik göstermiş ve çevrenin korunması gerekliliği giderek ön plana çıkmıştır.

İlgili dönemde çevre koruma, şehir güzelleştirme gibi dernek ve vakıfların sayısında da artış görülmektedir.[1] Çevre hareketi "sınırlı bir elit hareketi" kimliğiyle kalsa da en önemli etkisi çevre bilinci yaratmak, kamuoyu ilgisinin sorun üzerinde odaklaşmasını sağlamak ve yöneticileri önlemler almaya zorlamak olarak ortaya çıkmıştır. Siyasal kültür, sosyal hareketlerin gelişimine uygun bir zemin hazırlayamamıştır. Toplumsal tercih ve önceliklerdeki değişme eğilimi de çevreci hareketlerin tam anlamıyla gelişim gösterememesinin nedenleri arasındadır (Öz, 1989, s. 34).

Türkiye'de çevre ile ilgili doğrudan görevli olan ilk kuruluş 1978 tarihli Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı'dır. Müsteşarlığın görevleri arasında, çevre ile ilgili politika tespit etme, kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlama ve yürütmeyi denetleme sıralanmıştır. Ancak kurum aktif olarak faaliyet gösterememiştir (Görmez, 2010, s. 120-121). Doğrudan konu ile ilgili yasal mevzuatın ortaya çıkması ise sonrasında gerçekleşmiştir. 1983 tarihli 2872 sayılı Çevre Kanunu, amacını "bütün vatandaşların ortak varlığı olan çevrenin korunması, iyileştirilmesi; kırsal ve kentsel alanda arazinin ve doğal kaynakların en uygun şekilde kullanılması ve korunması; su, toprak ve hava kirlenmesinin önlenmesi; ülkenin bitki ve hayvan varlığı ile doğal ve tarihsel zenginliklerinin korunarak, bugünkü ve gelecek kuşakların sağlık, uygarlık ve yaşam düzeyinin

[1] Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Çevre Duyarlılığını Yayma Grubu, Yeşil Dayanışma Grubu, İzmir Yeşiller Grubu, Yeşil-Barış Çevre Derneği (Öz, 1989, s. 32-33).

geliştirilmesi ve güvence altına alınması için yapılacak düzenlemeleri ve alınacak önlemleri, ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleriyle uyumlu olarak belirli hukuki ve teknik esaslara göre düzenlemektir" şeklinde izah etmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus 2006 tarihindeki 5491 sayılı kanunun getirdiği kapsamlı değişikliklerdir. Sürdürülebilirlik ilkesi Çevre Kanunu'nda tanımlanmış, Kanunun amacı; "bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamaktır" şeklinde daraltılarak yeniden düzenlenmiştir (Keleş, Hamamcı, & Çoban, 2012, s. 532-533). 1978'de Müsteşarlık olarak ortaya çıkan kurumun, 1984'te genel müdürlük, 1989'da tekrar müsteşarlık olması ve nihayetinde 1991 yılında Çevre Bakanlığı'na dönüşmesi (Görmez, 2010, s. 141), Türkiye'de çevre mevzuatı ve politikalarında da değişiklerle sık karşılaşılmasının altında yatan nedenlerdendir. Çevre Bakanlığı 2003 yılında Orman Bakanlığı ile birleştirilmiştir. 2011 yılında ise Çevre, Orman ve Şehircilik Bakanlığı kurulmuş, takiben 644 ve 645 sayılı KHK'lar ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile Orman ve Su İşleri Bakanlığı olarak iki ayrı bakanlık teşkilatlanmasına gidilmiştir. Nihayet 29 Ekim 2021'de ise Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olarak tekrar teşkilatlanmıştır. Kurumsal süreklilik, çevre politikasının da tutarlı biçimde ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Ancak çevreye yönelik mevzuatın ve teşkilatlanmanın sık sık değişmesi, uygulamada karşı karşıya kalınan zorlukların çözümünü zorlaştırmakta ve sayısını da artırmaktadır. Kurumlar arası çatışma, eşgüdüm sorunları ve konuya bütüncül yaklaşımın geliştirilememesi gibi zorluklar uzun yıllardır görülmektedir. Bu örgütsel zorlukların yanı sıra, Türkiye'nin çevre koruma politikalarının dönüşümünü görmek için kalkınma planları ve hükümet programlarını ele almak gerekmektedir.

## Kalkınma Planlarında Çevre Koruma

Kalkınma planları konjonktürel duruma göre değişkenlik gösterebilen ilke ve hedeflerin yer aldığı programlar olup, çevreye ilişkin ilke ve hedefler de bu programlarda yer almaktadır. Özellikle 1972 Stockholm Konferansından sonra çevre ve çevreye ilişkin kavramların yoğunluğunun arttığı görülmektedir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) çevre özelinde bir bölüme sahip olmayıp, dolaylı bir biçimde çevre, "çevre sağlığı" kapsamında değerlendirilmekte, detaylı politikalara yer verilmemektedir (Ertürk, 2009, s. 401). Çevre, 1973-1987 yılları arasındaki programlarda Çevre Sorunları başlığı altında yer alırken, 1988-1998 yılları arasında sadece "Çevre", 1996-2000 yılları arasına gelindiğinde ise "Çevre Korunması ve Geliştirilmesi" başlığı altında ele alınmaktadır (Arat, 2000, s. 167-168).

1972 yılında Stockholm'de, Birleşmiş Milletler İnsan Çevre Konferansı ya da yaygın kullanılan adı ile Stockholm Konferansında, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülke, "çevre" konu başlığı ile bir araya gelmiştir. Bu konferansın ayırt

edici özelliği ilk olmasından ileri gelmektedir. Konferansa katılan ülkelerin mevzuatlarına etkisi ise gözle görülür bir oranda olmuştur. Örneğin Türkiye'de 1973 yılında uygulamaya konulan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977) çevre sorunlarına ayrı bir bölüm olarak yer verilmiştir.

Türkiye'de göçün ve olumsuz sonuçlarının yoğun olarak hissedilmeye başlandığı bu yıllarda, çevre de bu sonuçlardan doğrudan etkilenmeye başlamıştır. Çevre sağlığı ve kirliliği ciddi bir sorun haline gelmiştir. Kirliliğin özellikle ülkenin yoğun nüfusa sahip bölgelerinde ortaya çıktığına bu planda dikkat çekilmiştir. Kurumlar arası koordinasyon ve ülke çapında görev dağılımının belirlenmesine ilişkin çalışmaların gerçekleştirileceğine yönelik adımların atılması gerekliliğine vurgu yapılmışsa da insan ve çevre arasındaki dengenin sürdürülebilirliği için elverişli bir toplum yapısı ve sosyoekonomik kalkınmanın şart olduğu da eklenmiştir. Ayrıca sanayileşme ve kalkınmaya zarar verebilecek çevre politikalarının benimsenmemesi gerektiği de belirtilmiş (Keleş & Hamamcı, 2002, s. 324), çevre bir anlamda kalkınma karşısında ikincilleştirilmiştir. Bu noktada sürdürülebilirlik ya da sürdürülebilir kalkınma kavramının kırılgan yapısı ve sürdürülebilirlik kavramına yöneltilen eleştirilerin de dikkate alınması gerekliliği görülmektedir. Bu eleştirilere göre gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler, sürdürülebilirliğin maliyeti ile karşı karşıya kalmakta ve ekonomik olarak kalkınma yönlü tercihler yapmak zorunda bırakılmaktadır. Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye de sürdürülebilirlik politikalarının maliyeti ile yüzleşememektedir. Bu maliyetlere temiz teknoloji yatırımlarının tercihi, geri dönüşüm ve geri kazanım uygulamalarının tüm toplumsal tabakalarda yüksek etkinlikte kullanımı, yatırım politikalarının tamamının yeşil üretime uygun hale getirilmesi gibi örnekler gösterilebilmektedir. Bu tercih gelişmekte olan ülkeler için yüksek maliyetler oluşturmakta, uzun vadede etkileri görüleceğinden, bu tercihten kaçınılabilmektedir.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) çevre sorunlarına toplumdaki gelişmeler ve temel politikalar bölümlerinde değinmiştir. Sanayileşme, kentleşme ve tarımda modernleşme süreçlerinde çevrenin bir öge ve etken olarak dikkate alınması ve çevre sorunlarının ortaya çıkmasından önce önlenmesine ağırlık verilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (Keleş, Hamamcı, & Çoban, 2012, s. 524). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989) çevreye ilişkin sorunlara sosyal hedef ve politikalar başlıklı bölümde yer vermiştir. Planın çevreye dair temel yaklaşımı; mevcut kirliliklerin önlenmesinin yanı sıra, ekolojik dengenin gözetilerek, kaynakların gelecek nesillerin de düşünülerek kullanılması, korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Çevre alanında araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin öncelenmesi ve konu ile ilgili üniversite ve kuruluşların da desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir (DPT, 1985, s. 171). İlgili dönemde Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyelik sürecini başlatmış olması ve birçok uluslararası anlaşmaya taraf ülke haline gelmesi gibi gelişmelerin, çevreye yönelik çağdaş ilkelerin benimsenmeye başlanmasında

etkili olduğu görülebilmektedir (Algan, 2000, s. 228). İnsan sağlığı ve doğal dengeyi korumak, süreklilik arz eden bir ekonomik gelişmeye imkân verecek biçimde doğal kaynakların kullanımını sağlayarak, gelecek nesillere insan onuruna yakışır doğal, fiziksel ve sosyal bir çevre bırakabilmek, 1990-1994 yılları arasında uygulanan Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planında temel çevre ilkesi olarak benimsenmiştir. Plan, tüm ekonomik politikalarda çevrenin de dikkate alınmasını, çevresel bozulmaların önceden tahmini ile kirliliğin ortaya çıkmadan önce önlenmesini hedeflemektedir (Keleş & Hamamcı, 2002, s. 327). Planda Avrupa Topluluğu çevre politikaları ile eşgüdüm çalışmalarının sürdürülmesi de önerilmekte, uluslararası iş birliğinin önemini vurgulamaktadır.

Yedinci Kalkınma Planı dönemine (1996-2000) gelindiğinde, tüm sosyal ve ekonomik kararlarda çevre duyarlılığının içselleştirilememesi, çevre yönetimi ile ilgili kuruluşlar arasında koordinasyon ve iş birliğinin oluşturulamaması, çevre finansman sistemi ile çevre veri tabanının oluşturulamaması ve amaç doğrultusunda hukuki düzenlemelerin yapılamaması gibi sebeplerden dolayı etkin bir çevre yönetimi sistemi kurma konusunda yaşanan başarısızlıklar ve önceki planların uygulamada yaşadığı bu ve benzeri aksaklıkların ortaya konulmakta olduğu görülmektedir (DPT, 1995). Bu nedenle adı geçen dönemde kalkınma ile çevre konularının bir araya getirilmesine yönelik somut girişimler öneren Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı hazırlanmıştır (Yoğurtçuoğlu, 1999). Sekizinci Kalkınma Planı döneminde (2001-2005) ise bahsi geçen eylem planı yenilenmiş ve 1999 yılında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday ülke statüsü kazanmasının da etkisi ile kurumsallaşma ve politikaların Avrupa Birliği ile uyumlu hale getirme eğilimi öne çıkmaya başlamıştır. Bu döneme, uzun vadeli stratejilerin ortaya çıkarılması için çalışmalara başlanan ilk dönem de denilebilir.

Dokuzuncu Kalkınma Planı yedi yıllık olarak düzenlenmiştir. 2007-2013 yıllarını kapsayan bu planda "Çevrenin Korunması ve Kentsel Altyapının Geliştirilmesi" başlığı altında çevreye yönelik düzenlemelerden bahsedilmiştir. Nüfus artışının ve sanayileşmenin doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı üzerindeki baskısından söz edilmekte ve bu durumun çevrenin korunması ve üretim sürecinin bu durumdan olumsuz etkilenmemesinin sağlanması ile ilgili kamu kurum ve kuruluşları arasındaki görev ve yetki dağılımındaki belirsizliklerin giderilemediği belirtilmektedir. Özellikle AB'ye uyum sürecinde, atık yönetimi, doğa koruma, gürültü ve çevresel etki değerlendirme konularında ilerleme sağlanmasına rağmen, çevre alanında çok sayıda düzenleme ihtiyacı olduğu belirtilmiş, mevzuat uyumunun sağlanması ve gerekli ilave yatırımların yapılabilmesi için uzun bir zaman diliminin gerekliliği vurgulanmıştır (DPT, 2006, s. 28). Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018 yılları arasını kapsamaktadır. "Yaşanabilir mekânlar, sürdürülebilir çevre" başlıklı bölümde yer verilen çevre politikaları, çevrenin korunması, toprak ve su kaynakları yönetimi gibi alt başlıklarla çeşitlendirilmiştir. İklim değişikliği ile mücadele ve uyum çalışmaları ülke gerçekleri "gözetilerek" sürdürülecektir denilmektedir. Tüm bu politikaların

B.M. İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi/Paris Anlaşması'nda tanımlanan "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar" ile "göreceli kabiliyetler" ilkeleri çerçevesinde yürütüleceği de belirtilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 137).

On Birinci Kalkınma Planı 2019-2023 yıllarını kapsamaktadır. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından hazırlanan planda çevre ve çevrenin korunması "yaşanabilir şehirler ve sürdürülebilir çevre" bölümünde ele alınmıştır. Çevre ve doğal kaynakların korunması, etkin, bütünleşik ve sürdürülebilir yönetiminin gerçekleştirilmesi, her alanda çevre ve iklim dostu uygulamaların hayata geçmesi, toplumun tüm kesimlerinin çevre bilincinin artırılması, çevrenin korunmasında amaç olarak belirlenmiştir. Çevre konusunda politika ve tedbirler ise, kurum ve kuruluşların görev, yetki ve sorumluluklarının netleştirilmesi kamu, özel sektör, mahalli idareler ve STK'lar arasında koordinasyon ve iş birliğinin geliştirilmesi, toplumun çevre bilincinin artırılması ve etkin çevre yönetimin sağlanması olarak bir araya getirilmiştir.

İlk on kalkınma planında birçok kez yer aldığı gibi bu planda da kamu kurum ve kuruluşlarının birbirleri ve mahalli idareler ile olan yetki ve görevlerindeki uyumun geliştirilmesi vurgulanarak, bir kez daha merkez-yerel ve diğer paydaşların arasındaki iş birliğinin geliştirilmesine yönelik mevzuat çalışmalarının gerçekleştirileceği vurgulanmıştır. Etkin çevre yönetiminin sağlanmasına yönelik olarak ise ÇED ve Stratejik ÇED'in yanı sıra denetim mekanizmalarının geliştirilmesi ile ilgili olarak da mevzuatın güçlendirileceği ve gerekli teknik altyapı ihtiyacının giderileceğine yer verilmiştir. Toplumun çevre bilincini artırmaya yönelik ise çevre, doğa koruma, sürdürülebilir üretim ve tüketim hakkında eğitim ve bilinçlendirme çalışmalarının gerçekleştirileceği, ayrıca devam eden çevre etiketi sisteminin yaygınlaştırılacağı öngörülmüştür.

Bir önceki planda yer verildiği gibi bu planda da "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar" ve "göreceli kabiliyetler" ilkeleri çerçevesinde Niyet Edilmiş Ulusal Katkı bağlamında uluslararası iklim değişikliği müzakerelerinin sürdürüleceği belirtilmiştir. Sera gazı emisyonuna neden olan sektörlerde iklim değişikliği ile mücadelenin "ulusal koşullar ölçüsünde" sürdürüleceği şerhi düşülmüştür. İklim Değişikliği ile mücadele ve toplumsal farkındalığın artırılmasına yönelik politikalar görece daha geniş biçimde sıralanmaktadır. Bunlardan, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine uyum sağlamaya yönelik ulusal ve bölgesel uyum stratejilerini geliştirmeye yönelik uygulama ve kapasite geliştirme çalışmalarının yürütüleceği ve başta Karadeniz bölgesi olmak üzere tüm coğrafi bölgeler için İklim Değişikliği Eylem Planlarının hazırlanacağı dikkat çekmektedir. Ayrıca hava kalitesi, kirlilik ve emisyon kontrolüne yönelik mevzuatının geliştirileceği ve bölgesel temiz hava merkezleri ile hava kalitesi yönetim kapasitesinin güçlendirileceği belirtilmektedir.

2016 yılında Türkiye'nin de imzaladığı, küresel iklim değişikliği ile mücadele politikalarını içeren BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi

(BMİDÇS) kapsamındaki Paris Anlaşmasına göre Türkiye 2030 yılında sera gazı emisyonunda yüzde 21'e kadar artıştan azaltım yapabileceğini gösteren "Niyet Edilen Ulusal Katkı" belgesini Birleşmiş Milletlere sunmuştur. Bu anlamda Cumhurbaşkanlığı 2022 Yıllık Programında bu bilgilere yer verilmekle birlikte, "ülkemizin gerçeklerini gözeten bir yaklaşımla" ifadesi ile kalkınmaya vurgu yapılarak çevrenin ikincil konumu sürdürülmektedir. Esasen çevreye yönelik uzun vadeli hedeflerde, kısa vadeli kalkınma hedeflerine yer verilmesi sürece devamlı zarar veren bir durum olagelmiştir.

Ayrıca Paris Anlaşması'nın onaylanmasına dair kanunun 2021 yılında Resmî Gazete'de yayımlanması ile Türkiye Cumhuriyeti Paris Anlaşması'na taraf olmuştur. Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye Cumhuriyeti, Paris Anlaşması ve tüm araçlarının, ülkenin sosyal ve ekonomik kalkınma anlayışına zarar vermeyecek biçimde uygulanacağını beyan etmiştir. Tüm bunlara ek olarak Çevre ve Şehircilik Bakanlığı da iklim değişikliği ile mücadeleye yön vermek, ilgili çalışmaları bir araya getirmek ve koordineli biçimde yürütebilmek amacıyla, yeniden yapılandırılmış, İklim Değişikliği Başkanlığı kurulmuştur. Bunun yanında Paris Anlaşmasının onaylanmasını müteakiben 2053 yılı için net sıfır emisyon hedefi de beyan edilmiştir. Bu hedef doğrultusunda, İklim Değişikliği ve Uyum Koordinasyon Kurulu tarafından alınan karar doğrultusunda Türkiye'nin ilk İklim Şurası 21-25 Şubat 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş, 7 farklı alanda 217 tavsiye kararı alınmıştır. Şura neticesinde alınan kararlar tavsiye niteliğinde olup; Sera Gazı Azaltımı, İklim Değişikliğine Uyum, Yeşil Finansman ve Karbon Fiyatlama, Bilim ve Teknoloji, Yerel Yönetimler, Göç, Adil Geçiş ve Diğer Sosyal Politikalar ana komisyonun başlıklarını oluşturmaktadır.

Kalkınma planları zaman zaman hükümetlerin süresini aşan nitelikte hazırlanmaktadır. Zira hükümet programları görece daha kısa ve orta vadeli hazırlanmakta, yer yer gündelik ve güncel problemlere değinebilmektedir. Kalkınma planları ve hükümet programları birlikte düşünüldüğünde bir ana aks olarak devletin kurumsal tutumu izlenebilmektedir.

## Hükümet Programlarında Çevre Koruma

Cumhuriyet'in kurulduğu dönemden uluslararası anlaşmaların imzalanmaya başlandığı dönemlere gelinceye kadar, halk sağlığı, ormanların korunması ve çoğaltılması, sulak alanlar ve denizlerin temizliği, şehirlerin ve köylerin genel temizlik işlemleri gibi durumlar dışında spesifik olarak çevreye has bir politikaya rastlamak mümkün değildir. Biraz da sivil çevreci hareketlerin ve etkilerinin eksikliği ile Türkiye'de kendiliğinden bir çevre politikası uzunca bir süre ortaya konulamamıştır. Uluslararası anlaşmalar ve çevreci toplumsal hareketlerin de etkisi ile özellikle 60'lı yıllar hem dünyada hem de bunun etkisi ile Türkiye'de çevre, politika geliştirilmesi gereken bir alan olarak gündeme alınmaya başlanmış, ancak bir hükümet programlarında yer alması için biraz daha zaman geçmesi gerekmiştir.

30. Hükümet (I. Demirel Hükümeti/1965-1969) programında "ekoloji" terimine rastlanılmaktadır. Ekoloji burada kavramsal olarak, doğa koruma biçiminde değil, çiftçilere yönelik bölgesel ve ekolojik şartlara uygun tarımsal politikaların geliştirilmesine dair, bir anlamda çevresel şartlar tabiri yerine bir sıfat biçiminde kullanılmıştır. Bu nedenle ayrıksı bir örnek teşkil etmektedir. Yine de 1960'lı yıllarda ekolojinin siyasi bir metinde kullanılıyor olması kayda değerdir.[2]

Çevre kavramına hükümet programlarında ilk kez yer verilmesi, 37. Hükümet (I. Ecevit Hükümeti/1974-1974) programına tekabül etmektedir. Bu durum da şüphesiz 1972 Stockholm Konferansı'nın yarattığı konjonktürel etkiden bağımsız değildir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da bu etki görülmüştür. Yine de kavramın daha çok "çevre sağlığı" bağlamında ele alındığını belirtmek gerekmektedir. 38. ve 39. Hükümet programları çevre kirliliğini, çevre sağlığını ve hava kirliliğini kontrol edebilmeyi şehirleşme meselesi ile ilişkilendirerek odağına almaktadır. 40. Hükümet (II. Ecevit Hükümeti/1977-1977) bazı büyük kentlerde insan sağlığını tehdit edici boyutlara ulaşan çevre kirlenmesi sorununa öncelikli olarak çözüm aranacağından bahsetmekte, sanayileşme hızını kesmemek koşuluyla, sanayi kuruluşlarının teknoloji ve yer belirlemesinde çevre ve insan sağlığının korunmasına özen gösterileceğini belirtmektedir. 41. Hükümet (V. Demirel Hükümeti/1977-1978) Çevre sağlığı, hava ve çevre kirlenmesini kontrol edebilmeyi şehirleşme meselesi ile ilişkilendirerek, belediyelerin mali ve teknik olarak yeterli güve kavuşturulmasına çalışılacaktır demektedir. Ayrıca 42. Hükümet (III. Ecevit Hükümeti/1978-1979) Programında Çevre Sağlığı Koordinasyon Kurulu'nun oluşturulacağından ve hava kirliliği ve çevre sorunları ile öncelikli olarak ilgileneceğinden bahsedilmektedir.

43. Hükümet (VI. Demirel Hükümeti/1979-1980) programında "Çevre kirlenmesini önlenmek için çevre kirlenmesi ve tabiatın korunması ile ilgili çalışmalar, ciddiyetle sürdürülecektir" denilerek, çevre kirliliğini "önlemekten" ilk kez bahsedilmektedir.

45. Hükümet Programı (I. Özal Hükümeti/1983-1987) çevre sorunlarının ana sebebi olarak hızlı ve düzensiz şehirleşme ve sanayi tesislerinin belirli bölgelerde aşırı yoğunlaşmasından bahisle doğal dengenin bozulmasını göstererek, başta Ankara olmak üzere büyükşehirlere yönelik hava kirliliğini önleyici birtakım çalışmaların gerçekleştirileceğinden bahsetmektedir. 46.Hükümet Programı (II. Özal Hükümeti/1987-1989) ise şehir merkezlerinin yaşadığı beşerî ve sanayi yoğunlaşmasına tekrar işaret etmekte ve hava kirliliğini önlemek maksadı ile doğalgaz projelerinin gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Ayrıca yeni yapılacak sanayi tesislerinin çevreyi kirletmeyecek şekilde kurulması ve hali hazırda çevreyi kirleten tesislerin de gerekli arıtma tesisleri kurması için tedbirlerin alınacağını söylemektedir. Özellikle II. Özal Hükümeti programında, sorunların tespiti ve önlemek amacıyla adımlar atılacağı daha isabetli biçimde belirtilse de çevreyi

[2] VI. Demirel Hükümeti programında ekoloji terimine, yine aynı bağlamda yer verilmiştir.

kirleten sanayi tesisleri açısından süre tanınması, kalkınma öncelikli ve tek taraflı tavrın devamlılığına işaret etmektedir. 47. Hükümet (Akbulut Hükümeti/1989-1991) programında ekolojik değerlerin korunması ile ekonomik kalkınmanın bir bütün olduğundan ve doğal, fiziki ve sosyal çevrenin korunarak sürekli bir ekonomik kalkınmanın gerekliliğinden bahsetmektedir. Bu durumun 1987 Brundtland Raporu ya da diğer adı ile "Ortak Geleceğimiz" başlıklı Konferans ve bu konferansta öne çıkan "sürdürülebilir kalkınma" ilkesi ile doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir.

48. Hükümet (I. Yılmaz Hükümeti/1991-1991) programına bakıldığında çevreye yönelik ilkeler ve ekolojik değerlere yoğun olarak yer verildiği görülmektedir. Ekolojik değerlerin korunması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması bir bütün olarak ele alınacak, sürekli ve dengeli kalkınma amacına uygun olarak, yasal, idari ve teknik tedbirler geliştirilecektir ifadeleri programda yer almaktadır. Bu bağlamda, yatırım ve altyapıya yönelik birçok temel sektörde, bu yatırımlar gerçekleştirilirken çevre faktörünün de ele alınmasının sağlanacağı; gelecek nesillere temiz ve yaşanabilir bir çevre emanet etme düşüncesinin esas olacağı belirtilmektedir. Ayrıca kirliliğin kaynağında önlenmesi ilkesine ve temiz teknolojilerin kullanılmasının gerektiğine de yer verilmektedir. Çevre sorunlarının evrensel boyutuna ve uluslararası niteliğine vurgu yapılarak, bu anlamda iş birliği ve anlaşmalara riayetin önemi de vurgulanmaktadır.

49. Hükümet (VII. Demirel Hükümeti/1991-1993) programı hükümetin çevre alanındaki temel hedefini tarihsel-kültürel-doğal çevrenin ve yeşilin korunması olarak belirlemektedir. Ekonomik kalkınma ve çevre ikilemi oluşan durumlar karşısında ekolojik değerleri gözeterek ve koruyarak kalkınmanın olanaklı olduğuna işaret ederek "sürdürülebilir kalkınma" yaklaşımını benimsemektedir. Ayrıca ifade edilen kirlenmemiş bölgelerde de uluslararası kabul edilebilir düzeylerin aşılmasını önleyici önlemler ifadesi, kirliliğin önlenmesi değil, belirli düzeylerin aşılmaması biçiminde yoruma açıktır, bu durum ekolojik değerlerin korunması ifadesi ile çelişki içermektedir. Bunun yanında "kirleten öder" ilkesinin uygulamaya konulacağı da yer almaktadır. Atıkların yeniden kullanılması projelerine önem verileceğinin belirtilmesi de geri kazanım modellerinin çevre yönetimine dahil edileceğini vaat etmektedir.

50. Hükümet (I. Çiller Hükümeti/1993-1995) programı, çağdaş ve sağlıklı yaşamın vazgeçilmez unsurlarından birisi olarak tanımladığı çevre ve doğal hayatın korunmasının, gelişmenin doğaya rağmen değil, doğa ile uyum içinde sağlanması ile gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Özellikle İstanbul ilini öncelemekle birlikte büyükşehirlerin çöp sorununa[3] dikkat çeken program, yurtiçi

[3] Uluslararası gelişmelerin belirleyiciliğin yanı sıra ulusal düzeyde gerçekleşen olayların metni belirlediği görülmektedir. Konunun bu bağlamda ele alınmasında, 1993 yılında Ümraniye'de gerçekleşen ve 39 kişinin hayatını kaybettiği, çöp imha alanında metan gazı birikmesi sonucundaki patlamanın da etkili olduğu söylenebilir.

ve yurtdışı finansmanın sağlanması ile çöpten ekonomik olarak faydalanmaya yer vermektedir. Geri kazanım projelerinin gündemde yer almaya devam ettiği bu programda, "kirleten öder" ilkesinin yanında "kullanan öder" ilkesinin de etkili biçimde uygulanacağına değinmektedir.

53. Hükümet (II. Yılmaz Hükümeti/1996-1996) programı, AB ile uyum çalışmalarına ve gümrük birliğine atıfta bulunarak, sürecin doğal kaynaklar yönetimi anlayışına da etkilerinden bahsetmektedir. Ayrıca gelecek yüzyılın ekonomistlerin yanında, ekolojistlerin de her türlü yatırım kararında etkili olacaklarına işaret etmekte, fizibilite değerlendirmelerinin teknik ve mali yönlerinin yanına ekolojistlerin etkisi ile çevre fizibilitesinin de eklemlendiğini belirtmektedir. Bu minvalde yatırım kararlarının alınmasında da gelecek nesillerin doğal haklarının ihlaline müsamaha edilmeyeceğine yer verilmektedir. Programda ayrıca Stockholm Deklarasyonu, Rio Deklarasyonu ve Avrupa Birliğinin öngördüğü çevre ilkeleri ve politikalarına uygun yasal düzenlemelere geçilmediği takdirde, çevreye ilişkin olarak alınmış ve alınmak istenen tüm önlemlerin boşa gideceği endişesi de belirtilmektedir.

Çevrenin korunmasında ekonomik, ticari, sosyal ve siyasi açılardan birbiriyle uyumluluk gösteren bütünleşmiş bir yaklaşımın etkili olacağı, çevrenin kirletilmesi neticesinde uygulanacak onarımcı politikaların yanı sıra, öncelikle kirletilmeden korunmasını öne çıkararak önleyici politikaların tercih edileceğine değinilmektedir. Çevre politikaları tüm ekonomik ve sosyal politikalarla bütünleştirilecek ve bu amaçla ekonomik araçlar kullanılacaktır. Kent planlamalarında çevre düzeni, imar planlarına uygun olarak hazırlanacaktır.

Ayrıca geçmiş yıllarda çevre konusunun yüzeysel biçimde ele alındığına değinilmiş, işin gösteriş kısmının içeriğinin önüne geçtiği ifade edilmiştir. Bu yüzeysel yaklaşım, özellikle büyükşehirlerde karşılaşılmakta olan çevre sorunlarının, insanların can ve mal güvenliğini tehdit eder boyuta ulaşmasını göz ardı edeceğine dikkat çekilmiştir. Çevrenin bu basitlikte bir olgu olmadığı, Türk ekonomisinin sürdürülebilir kalkınma kaynaklarının hedeflerine ve uygulama ilkelerine ulaştırılmasında mutlaka dikkate alınması gereken bir noktada olduğu da ifade edilmiştir.[4]

57. Hükümet (V. Ecevit Hükümeti/1999-2002) programında, uzun yıllardan beri öncelikli sorunlar arasında yer aldığı belirtilen çevre sorunlarının, çözümü sürekli ertelenen ve doğanın dengesini bozan bir duruma ulaştığı belirtilmektedir. Kalkınma yolunda gerçekleştirilen faaliyetlerde doğa dengesi ve çevre sağlığının korunmasına önem gösterileceği ve sanayi-ev atıklarının arıtılmadan doğaya

[4] Programda, altıncı beş yıllık kalkınma planında temel hedeflerin içerisinde önemle altı çizilen konulardan bir tanesinin çevre olduğu ve sürdürülebilir kalkınma kaynaklarına dayandırıldığı, yedinci beş yıllık kalkınma planında da çevre konusunun, doğal kaynaklar dengesine dönüştürülmüş bir temel ilke çerçevesinde, tüm ekonomik ve sosyal başlıkların çevre ile bağlantısının kurulduğu ifade edilmektedir.

bırakılmasının önüne geçileceği ve bu sayede çevre kirliliğin önleneceği ifade edilmektedir. Önleyici politikaların sınırlı biçimde yer alması, daha önceki programlarda geniş biçimde ele alınan çevre politikalarının niteliğinde bir geriye gidişe işaret etmektedir.

58. Hükümet (Gül Hükümeti/2002-2003) programı, sürdürülebilir kalkınma, çevreye duyarlılık gibi unsurları da içermektedir. Yaşam kalitesinin artırılması ve toplumsal refah ile kalkınma niteliklerinin arasında çevre ve doğanın korunması da sıralanmaktadır.

59. Hükümet (I. Erdoğan Hükümeti/2003-2007) programı çevreyi koruma politikalarında etkin düzenleme ve denetimin gerçekleştirileceğini, çevre dostu sosyoekonomik yapıların oluşturulacağına önem verileceğini ifade etmektedir. Program, çevresel yapıda kötüye gidişin önüne geçileceğini, çevrenin sermaye stoku olarak görülen unsurlardaki (hava, ısı, su, mineral vd.) yönü ile birlikte ele almaktadır. Bu durum çevrenin, kalkınma ile olan dengesinde, daha önceki programların bazılarında olduğu gibi ikincilleştirilmesi eğilimini işaret etmektedir. Öne çıkan eğilimler, sosyal sorumluluk yaklaşımı ve çevresel yapıda kötüye gidişin önüne geçilmesi olarak gözükmektedir. Ayrıca Çevre Bakanlığı'nın, Çevre ve Orman Bakanlığı olarak dönüşümü, yine çevrenin önemini ikincilleştirme olarak yorumlanabilecektir.

60. Hükümet (II. Erdoğan Hükümeti/2007-2011) programında Anayasa'da yer alan "sağlıklı ve dengeli çevrede yaşama hakkı" ifadesine atıfta bulunulmakta ve bunun çevre politikalarının temelini oluşturduğu ifade edilmektedir. Ayrıca biyolojik çeşitliliğin korunması, doğal kaynakların sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı ile yönetilmesi ile bu amacın gerçekleştirileceği de eklenmektedir. Bu minvalde atıkların, atık su, katı atık ve tehlikeli atık olarak sınıflandırılması ve çevre korumaya yönelik geri dönüşüm tesis ve çalışmalarının yaygınlaşacağı ifadesi dikkat çekmektedir. Ayrıca küresel ısınma tehdidine yönelik çalışma ve ağaçlandırmalara da devam edileceği belirtilmektedir.

61. Hükümet (III. Erdoğan Hükümeti/2011-2014) programında çevrenin korunması ulaştırma, şehircilik, kentsel tasarım gibi faaliyetler ile birlikte anılmaktadır. Bunun dışında Çevre ve Şehircilik Bakanlığının kurulmuş olması, çevrenin kalkınma karışışında ikincilleştirilmesi durumunun, şehirciliğe entegre edilmiş olması nedeniyle sürdürüldüğünü göstermektedir.

62. Hükümet (I. Davutoğlu Hükümeti/2014-2015) programı "Gelecek İçin Çevre" alt bölümünde, insan faaliyetlerinin doğal kaynaklar üzerinde yarattığı baskının giderek arttığından dolayı, her türlü politika ve kararda daha fazla gözetilecek bir öncelik haline geldiği ifade edilmektedir. Ayrıca bu hassasiyet yalnızca ulusal ve uluslararası bir sorumluluk olmaktan öte, nesiller arası adaleti sağlama amacı ile ele alındığında da zorunluluk olarak görülmektedir.

Küresel ısınmaya neden olan sera gazı emisyonlarının kontrolü, yenilenebilir enerji kullanımı ve enerji verimliliğin artırılması, atık yönetiminin etkinleştirilmesi, orman alanlarının genişletilmesi ve biyolojik çeşitliliğin korunması gibi uygulamalara öncelik verildiği belirtilmektedir. Yeşil teknolojilerden programda bahsedilmekte ve yeşil büyümeye geçiş sürecinin başladığı beyan edilmektedir. Bu bağlamda düzenli çöp depolama tesislerinin, atık su arıtma hizmetlerinin yaygınlaştırıldığından bahsedilmektedir. Ayrıca atık yönetimi hizmetlerini, atık azaltma, kaynakta ayrıştırma, toplama, taşıma, geri kazanım ve bertaraf sahalarının teknik ve mali yönden bir bütün olarak uygulanacağı ve çevreye verilen tahribatın en aza indirileceğine dikkat çekilmektedir. Geri dönüşümün hem enerji üretimi hem de istihdamı artırıcı bir yatırım alanı olmasının sağlanacağı da eklenmektedir. Bunların yanı sıra koruma ve kalkınma dengesini gözeten ve sürdürülebilir kaynak kullanımını önceleyen bir politika üretme hedefine devam edileceği belirtilmektedir. Yeşil büyüme, sürdürülebilir üretim-tüketimi sağlama amacı ile, özellikle kamu alımlarında çevre dostu ürünlerin tercih edileceği ifade edilmektedir.

65. Hükümet (Yıldırım Hükümeti/2016-2018) programı insan merkezli, sürdürülebilir kalkınmayı amaçlayan kalkınmacı bir anlayışı esas aldığını belirtmektedir. Programda insan merkezciliğin ve kalkınmanın öncelenmesi ve esas olarak belirtilmesi, çevrenin korunması açısından ele alındığında, doğa ve çevrenin ikincilleştirilmesinin adeta beyanı niteliği göstermektedir. Çevrenin gelecek nesillere karşı bir sorumluluk bilinciyle ele alındığı vurgulanmakta, şehirlerin çevreye duyarlı ve altyapısı sağlam biçimde gelişmesinin hedeflendiği belirtilmektedir. İklim değişikliği başta olmak üzere, artış gösteren çevre sorunlarına karşı hassasiyetin en önemli yükümlülükler arasında olduğu ve tüm insanların ortak hayat alanı olarak çevreyi korumanın temel öncelik olduğu bir kez daha vurgulanmaktadır.

2022 yılı Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından hazırlanan yıllık programda "çevrenin korunması" başlığı altında ele alınan çevre koruma politikaları, "çevre sorunlarına duyarlı politikalar" olarak nitelendirilmiş ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri çerçevesinde, uluslararası sürdürülebilir kalkınma amaçlarıyla bir şekilde geliştirildiği belirtilmiştir. Bu kapsamda çevre alanında kurumsal yapının, mevzuat ve standartların geliştirilmesine yönelik çalışmaların sürdürüldüğü tekrarlanmıştır.

Türkiye'nin gelişmekte olan bir ülke olduğu vurgulanarak, enerji, sanayi ve ulaştırma sektörleri başta olmak üzere ilgili alanlarda iklim değişikliği ile ilgili mücadele stratejileri belirlenmekte, yeşil büyümenin sağlanması ve emisyon artış eğiliminin sınırlandırılması yönünde bir politika izlenmektedir. Yeşil dönüşüm konusu ilgili dönemleri kapsayan Orta Vadeli Program ve Ekonomik Reform Programında de yer almaktadır. Aynı şekilde Yeşil Mutabakat Eylem Planı 15 Temmuz 2021 tarihinde yayınlamıştır. Bu Eylem planının, Avrupa Yeşil Mutabakatı (2019) ile bütünleşmeyi koruması ve geliştirecek şekilde uyumu

öngörülmektedir. Belirlenen hedeflere, sınırda karbon düzenlemeleri, yeşil finansman, yeşil ve döngüsel ekonomi, sürdürülebilir tarım-akıllı ulaşım, iklim değişikliği ile mücadele, temiz, ekonomik ve güvenli enerji arzı, diplomasi ile Avrupa Yeşil Mutabakatı bilinçlendirme faaliyetleri ile ulaşılması amaçlanmaktadır. Yeşil dönüşümün etkin bir şekilde planlanması kapsamında Türkiye'nin uzun vadeli olarak sıfır emisyon stratejisinin çalışılması dikkate değerdir. Ayrıca iklim değişikliği ile ilgili çalışmaların, coğrafi olarak iklim değişikliğinin sonuçlarından en çok etkilenecek ülkeler arasında yer alacak olmasından dolayı, uyum kapasitesinin artırılması ve iklim risklerine dayanıklılığın geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bu durum önleyici politikalar kapsamında değerlendirilebilecektir.

# Sonuç

Türkiye'de çevre hep "çevre"de kalarak, merkeze ve politikalarda birincil olarak değerlendirilen bir konuma henüz yerleşememiştir. Korunmaktan ziyade, onarılan ya da tamir edilen bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Çevrecilik ya da çevre koruma niteliği gereği, nedenlerle değil sonuçlarla hareket eden bir yaklaşımdır. Kirlenme boyutu ile öne çıkan çevre sorunlarını "teknik" bir düzeyde ele alıp çözmeye çalışmaktadır (Önder, 2003, s. 10-11). Ancak bu durum, geliştirilen politikalarda yalnızca onarımcı değil, önleyici nitelik gösterecek olan çevre koruma faaliyetlerinin de ortaya çıkabilmesinde bir engel teşkil etmemektedir. Önleyici politikalar mevzuatta özellikle uluslararası sözleşmelere taraf olunan dönemlerde ve AB uyum sürecinde entegre edilmiş olsa da birçok kez "yerel şartlar" ya da "ulusal koşullar" denilerek ikincilleştirilebilmektedir. Bu durum ekonomik sebeplerle makul görülebilecekse de çevreye verdiği zararlar itibari ile sonuçları hem kısa hem uzun vadede daha vahim hale getirmektedir.

Türkiye'de çevre politikası geliştiren kurumların çevre koruma ve kalkınma hedeflerinin birbiri ile daima uyuşmazlık ve çatışma içerisinde olacağı varsayımı ile hareket etmemesi gerekmektedir. Uzun vadeli hedeflere sahip, gelecek kuşakları göz ardı etmeyen bir kalkınma politikası, çevre koruma fikri ile çatışma içerisinde olmayacaktır. Ancak kalkınma planları ve hükümet programlarının genel eğiliminde de görüldüğü üzere çevre ile ilgili birçok faaliyetin kalkınma hedefleri ile çelişmemesi gerekliliği sıkça vurgulanmıştır (Görmez, 2010, s. 182). Dolayısıyla kısa vadeli kalkınma hedefleri uğruna çevre korumanın feda edildiği ve çevrenin ikincil planda kaldığı bir gerçekliktir. Bu durum uzun vadeli hedeflerden uzaklaşılmasına neden olduğu gibi çevrenin tahribatına da zemin oluşturmaktadır. Bu nedenlerle öncelikli olarak çözülmesi gereken sorun alanlarındandır.

Kalkınma planlarında ve hükümet programlarında çevre koruma ve kirliliği önleme, giderme faaliyetlerinin neredeyse tamamının uluslararası anlaşmalar ve örgütlere üyelik süreçlerine paralellik gösterdiği, mevzuatın ayna etkisinde değişimler geçirdiği görülebilmektedir. Her ne kadar 1972 Stockholm

Sözleşmesi'nden sonra III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda çevre sorunlarına ayrı bir başlık altında yer verilmişse de çevre kirliliğini önleyici politikalar geliştirileceğinden bahsedilmesi dahi neredeyse 80'li yılları bulmuştur. Özellikle 90'lı yıllarda Yılmaz hükümetleri programlarında çevre sorunları ve önleyici politikalar "görece" geniş biçimde ele alınmıştır. Hükümet programlarının son 20 yılı ele alındığında ise öncelikle kalkınmacı yaklaşımın çevre karşısında ağır bastığı görülmekte, son yıllarda ise özellikle iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin artması ile buna yönelik politikaların ağırlık kazandığı görülmektedir.

Türkiye'de çevre korumanın genellikle kendi başına bir sorun ya da sorumluluk alanı olarak görülmesi kısıtlıdır. Uluslararası anlaşmaları takiben sınırlı etkili "reform" denemeleri olsa da çevre koruma politikaları, ortaya çıkan kirliliği giderme ya da diğer bir deyişle "onarımcı" nitelikle şekillenmiştir. Genel olarak çevre kirliliğine yönelik politikaların niteliğinde onarımcıdan önleyiciye eğilimin artış gösterdiği ise son dönem için barizdir. Bu anlamda Avrupa Birliği ile gerçekleştirilen müzakere süreçlerinin etkisi büyüktür. Avrupa Birliği'nin çevre politikalarında esas olarak belirlediği ilkeler arasında olan; Önleme İlkesi, Kaynakta Önleme İlkesi, Kirleten Öder İlkesi gibi ilkelerin Türkiye Cumhuriyeti'nin çevre mevzuatında da yer almaya başlaması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ancak politika üretme araçlarında çevrenin korunması halen doğrudan değil dolaylı hedef olarak yer aldığı için uygulamada istenilen etkinlik alınamamakta, çevrenin ikincil konumu sürmektedir. Çevre sorunları özellikle dar anlamı gereği, ulusal politikalardan soyutlanamaz. Dolayısıyla çevre politikaları, neticeleri göz ardı edilmeden ortaya çıkarılması elzem politikalardır. Gelişmekte olan bir ülke için kalkınma hamleleri ve sanayileşmenin tamamen dışlanması mümkün değildir. Ancak uzun vadeli kalkınma hedefleri ortaya koyulduğunda görülecektir ki, çevre korumanın maliyetleri uzun vadede aynı zamanda ekonomik katkılar da barındıran maliyetlerdir.

Çevre politikaları uluslararası düzeydeki politika üretme faaliyetlerinin en hızlı genişleyen alanlarından birisidir. Çevre sorunları en üst düzeyde konsey ve örgütlerin gündeminde yer almaktadır ve çevre sorunlarına ilişkin anlaşmazlıklara yönelik Avrupa Adalet Divanı'nın birçok önemli kararına konu olmaktadır. Artan akademik çalışmaların odak noktası olma niteliği de bunlara eklemlenmektedir. Ancak tüm bu 'artışa' rağmen çevre hakkında hâlen çok az şey tamamen anlaşılmıştır (McCormick, 2001). Hem uluslararası hem de ulusal düzeyde sık sık politika üretmekten ziyade artık ihtiyaç duyulan unsur, tutarlı politikalardır. Zira uygulanmasında gecikme yaşanan ve zorluk çekilen politikalara katlanılabilecek seviyeler uzun süre önce geride bırakılmıştır.

Özellikle Çevre Bakanlığının tarihsel süreçte geçirdiği değişimler göstermektedir ki, genişleme her zaman niteliksel gelişme sonucunu doğurmamaktadır. Çevre odağında bakıldığında, çevre ve orman, çevre ve şehircilik gibi genişlemeler, çevrenin ikincilleştirilmesi sonucundan başka bir yere varamamıştır. Çevre Bakanlığı'nın kurumsallaşma sürecinde yaşadığı

değişikliklerin sıklığı, çevreci hareketler ve unsurları ile zihni düzeyde bütünleşmenin önünde bir engel oluşturmuştur. Çevre olgusunun ve fikrinin bir bakanlık kurumsallaşması olarak şehircilik ile birlikte düşünülmesi de bu durumun bir göstergesidir. Bu minvalde son dönemde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın, Çevre ve İklim Değişikliği Bakanlığı ile Afet ve Şehircilik Bakanlığı olarak yeniden kurumsallaşmasına dair tartışmalar dikkatle izlenmelidir (Hürriyet, 2023). Bu ayrım ve yeniden kurumsallaşma eğer etkin biçimde gerçekleşebilirse, çevrenin içinde bulunduğu ikincil konumun ortadan kaldırılması yönünde bir adım olabilecektir. Pratik ve uygulama engellerinin aşılması, zihni düzeyde gerçekleşebilecek bir değişime de fırsat sağlayacaktır. Bu yolla, önleyici politikalar artış gösterebilecek ve uygulamada etkinlik sağlanacaktır.

# Kaynakça

Algan, N. (2000). Türkiye'de Devlet Politikaları Bağlamında Çevre ve Çevre Korumanın Tarihine Kısa Bir Bakış. Z. B. (Ed.) içinde, *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.

Arat, Z. (2000). 1970'lerden Sonra Çevrede Kurumsal Yapının Gelişimi. Z. B. (Ed.) içinde, *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Atauz, A. (1994). Çevreci Hareketlerin Türkiye'yi Sarsmayan On Yılı. *Birikim*, 17-22.

Budak, S. (2000) *Avrupa Birliği ve Türk Çevre Politikası*. İstanbul: Büke Yayınları.

Ticaret Bakanlığı. (2021). Yeşil *Mutabakat Eylem Planı*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı.

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu. (1991). *Ortak Geleceğimiz*. Ankara: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını.

DPT. (1985). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

DPT. (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

DPT. (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

Ertürk, H. (2009). *Çevre Bilimleri*. Bursa: Ekin Yayınevi.

Gönen, E. (1990). *Çevre Sorunları Avrupa Toplulukları ve Türkiye Politikaların Karşılaştırmalı İncelenmesi*. İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları.

Görmez, K. (2010). *Çevre Sorunları*. Ankara: Nobel.

Hamamcı, C. (1992). Çevrenin Uluslararası Boyutları. R. K. (Ed.) içinde, *İnsan Çevre Toplum*. Ankara: İmge.

Hürriyet. Ekonomi Haberleri. 'Afet Bakanlığı önerisi'. https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/afet-bakanligi-onerisi-42229495 (10.03.2023)

Kalaycı, E. (2016). Politika Mevzuat ve Uyum Süreci Türkiye'de Katı Atık Mevzuatı Çerçevesinde Bir İnceleme. *4. Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi*. İstanbul: INTERCONURBEN.

Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu Kalkınma Planı*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.

Keleş, R. (1987). *Türkiye'nin Çevre Politikası Nedir? Ne Olmalıdır?* Ankara: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayınları.

Keleş, R., ve Hamamcı, C. (2002). *Çevrebilim*. Ankara: İmge.

Keleş, R., Hamamcı, C., ve Çoban, A. (2012). *Çevre Politikası*. Ankara: İmge.

Kışlalıoğlu, M., ve Berkes, F. (2012). *Çevre ve Ekoloji*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

McCormick, J. (2001). *Environmental Policy in the European Union*. New York: Palgrave_Macmillan.

New York Times, (2023). Ohio Train Derailment. https://www.nytimes.com/2023/02/28/us/ohio-train-derailment-east-palestine.html (10.03.2023).

Önder, T. (2003). *Ekoloji, Toplum ve Siyaset*. Ankara: Odak.

Öz, E. (1989). Dünya'da ve Türkiye'de "Ekoloji Hareketi"nin Gelişimi: Çevre Koruma Derneklerinden Siyasi Partilere. *Türkiye Günlüğü* (3), 27-34.

Turgut, N. (1995). Kirleten Öder İlkesi ve Çevre Hukuku. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt 44. Sayı 1. 607-654.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 4 (1965-1971) https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukumetler/hukumetler_cilt_4.pdf (22.02.2023)

Türkiye Büyük Millet Meclisi. Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 5 (1971-1974) https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukumetler/hukumetler_cilt_5.pdf (22.02.2023)

Türkiye Büyük Millet Meclisi. Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 6 (1974-1979) https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukumetler/hukumetler_cilt_6.pdf (22.02.2023)

Türkiye Büyük Millet Meclisi. Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 7 (1979-1989) https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukumetler/hukumetler_cilt_7.pdf (22.02.2023)

Türkiye Büyük Millet Meclisi. Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 8 (1989-1995) https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukumetler/hukumetler_cilt_8.pdf (22.02.2023)

Türkiye Büyük Millet Meclisi. Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 9 (1995-1999) https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukumetler/hukumetler_cilt_9.pdf (22.02.2023)

Türkiye Büyük Millet Meclisi. Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 10 (1999- ) https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukumetler/hukumetler_cilt_10.pdf (22.02.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı - 2022 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/2022-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi-26102021.pdf (22.02.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı - 2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/11/2023-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi.pdf (22.02.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. İklim Şûrası 2022. https://iklimsurasi.gov.tr/public/images/sonucbildirgesi.pdf (22.02.2023)

Yoğurtçuoğlu, T. (1999). *Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı. II.Ulusal Kentsel Altyapı Sempozyumu*. Adana: TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası.